

صورت فرهنگ لغات است و جنبه دایره‌المعارفی ندارد. شایان ذکر است که این مرکز دقت زیادی را در خلاصه نویسی مبذول می‌دارد و سعی آن بر ارائه مطلب در حداقل حجم و حداکثر محتوای تخصصی می‌باشد. آقای مهندس کافی و سرکار خانم صادقی از مسئولان و متخصصان این مرکز با حوصله فراوان تک تک واژه‌های تخصصی جغرافیا را مورد بررسی و کند و کاو قرار می‌دهند و در بسیاری از موارد کمک‌های شایان توجهی به این نگارنده نموده‌اند.

نکته قابل توجه این است که بیشتر فرهنگ‌های اصطلاحات جغرافیایی ایران تاکید عمده‌ای بر جغرافیای طبیعی داشته‌اند که در جای خود ارزشمند است. اما با توجه به گستردگی قلمرو جغرافیای انسانی و تنوع رشته‌های فرعی آن، نیاز به داشتن یک فرهنگ اصطلاحات جغرافیای انسانی محسوس است. یکی از جامع‌ترین و جدیدترین فرهنگ‌های انگلیسی زبان اثر پروفسور رونالد جانستون و همکارانش تحت عنوان فرهنگ اصطلاحات جغرافیای انسانی *The Dictionary of Human Geography* است که توسط موسسه انتشاراتی بلک ول Blackwell در انگلستان در سال ۱۹۹۴ میلادی منتشر شده است.^{۱۶}

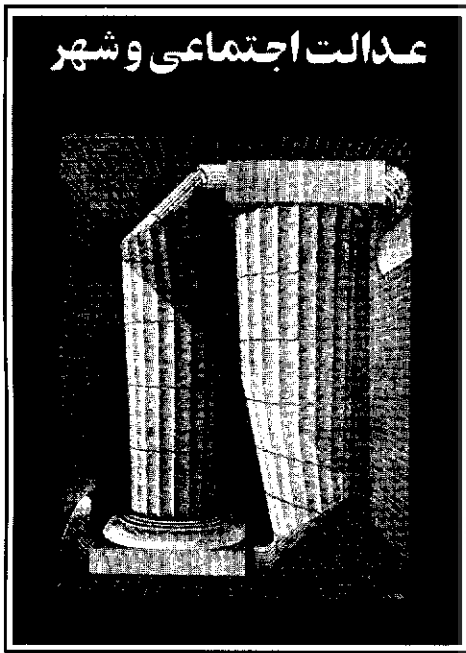
این فرهنگ، واژگان متداول در بحث‌های جغرافیایی انسانی را به صورت دایره‌المعارفی توضیح داده است. تعدادی از واژه‌های آن توسط این نگارنده ترجمه و جهت درج در «واژگان مرکز نشر دانشگاهی» معرفی گردید که به علت عدم رواج و عمومیت آنها در بین متون جغرافیایی ایران مورد استقبال قرار نگرفت. لذا تصمیم بر آن است که در اولین فرصت این مجموعه ارزشمند که حاصل عمری پرثمر از استاد محترم رونالد جانستون است، ترجمه و در اختیار علاقمندان قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- ولنگانگ زاکس: نگاهی نو به مفاهیم توسعه، ترجمه دکتر فریده فرهی، وحید بزرگی، نشر مرکز، تهران چاپ اول ۱۳۷۷، ص (۱) از مقدمه مترجمان.
- ۲- علیرضا قدیری: نگاهی به یک کتاب «به سوی تمدن جدید» تألیف الوین تافلر و هایدی تافلر ترجمه محمد رضا جعفری، مندرج در ماهنامه فرهنگی، آموزشی، پژوهشی و علمی مرکز آموزش مدیریت دولتی خراسان، «مدر» سال اول، شماره دوم، اسفند ۱۳۷۷ و فروردین ۱۳۷۸ ص (۸).
- ۳- همانجا
- ۴- ایستوان مزاروش: سرمایه داری نظامی که آینده ندارد. ترجمه مرضی محیط، مجله فرهنگ توسعه، سال ششم، انتشار بهمن ۱۳۷۶ ص (۲۴ تا ۲۹).
- ۵- ولنگانگ زاکس: نگاهی نو... ص ۹۷
- ۶- اسماعیل عاشوری: گزیده‌ای از فرهنگ و اصطلاحات جغرافیایی، جهاد دانشگاهی ۱۳۶۴.
- ۷- طاهر حدیثی: آشنایی با کتب مرجع جغرافیا، مجله رشد آموزش جغرافیا، شماره (۱۶) زمستان ۱۳۶۷.
- ۸- دکتر محمد حسن گنجی: جغرافیا در ایران از دارالفنون تا انقلاب اسلامی، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، چاپ اول خرداد ۱۳۶۷، (ص ۲۷۰).
- ۹- دکتر محمد حسن گنجی: در مقدمه‌ای بر «گزیده‌ای از فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی» اسماعیل عاشوری.
- ۱۰- طاهر حدیثی: همان منبع (مجله رشد ۱۶).
- ۱۱- عباس جعفری: فرهنگ بزرگ گیشناسی (اصطلاحات جغرافیایی) انتشارات گیشناسی، تهران، چاپ اول خرداد ۱۳۶۶.
- ۱۲- اسماعیل عاشوری: همان منبع پیش گفته.
- ۱۳- دکتر پریدخت فشارکی: تعریف و توصیف اصطلاحات جغرافیای طبیعی و اصطلاحات متداول در جغرافیا، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۹.
- ۱۴- دکتر سیاوش شایان: فرهنگ اصطلاحات جغرافیای طبیعی، انتشارات مدرسه تهران، چاپ دوم پائیز ۱۳۷۳.
- ۱۵- دکتر بیژن رحمانی: فرهنگ اصطلاحات برگزیده جغرافیایی (انسانی و طبیعی)، انتشارات علوی، تهران، چاپ اول ۱۳۷۴.

دیوید هاروی را می‌توان برجسته‌ترین جغرافیدان سنت‌شکن نیمه دوم قرن بیستم خواند. هاروی با اعتقاد بر اینکه نحوه نگرش فیزیکی صرف از سوی معماران و شهرسازان و همچنین طرح مسائل اجتماعی به وسیله جامعه‌شناسان و اقتصاددانان بدون طرح مسائل مربوط به فضا راهگشای طراحی و هدایت شهرنشینی نمی‌باشد رابطه میان فرآیندهای اجتماعی و اشکال فیزیکی و کالبدی را مورد بررسی قرار داد و در جستجوی زبان مشترکی میان نحوه نگرش فیزیکی و نگرش اجتماعی برآمد. هاروی در اثر ارزشمند خود عدالت اجتماعی و شهر وابستگی بین فرم‌های فضایی و فرآیندهای اجتماعی را به عنوان یک ضرورت جغرافیایی مطرح کرد و در همه آثار خود در تحلیل فرم‌های فضایی فرآیندهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی را دخالت داد.

● ناهید فلاحیان

■ عدالت اجتماعی و شهر

Social Justice and the city

تألیف: دیوید هاروی David Harvey

ترجمه: فرخ حسامیان، محمد رضا حائری، بهروز منادی زاده

ناشر: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران) تهران، چاپ اول، ۱۳۷۶.

عدالت اجتماعی و شهر

در چند دهه اخیر جغرافیا نیز همچون دیگر شاخه‌های علوم اجتماعی شاهد درگیری جریان‌های فکری کم و بیش شناخته شده‌ای بوده است که از آن میان می‌توان از جریان مثبت‌گرا (پوزیتیویستی) جریان رفتارگرا (بیهیوریستی) و جریان رادیکال (مارکسیستی) یاد کرد.^۱

پوزیتیویسم منطقی به مدت نسبتاً طولانی همه شاخه‌های جغرافیا بویژه جغرافیای شهری را تحت تأثیر قرار داد.

جریان مثبت‌گرا گردآورنده جغرافیای مدل‌ها از فن تونن تا لوتنس است. این جریان فضا را عرصه انتظام قوانینی می‌داند که کافی است به کشف آن نائل آید. موضوع اصلی فرضیه‌های این جریان، روشن کردن اصول بنیادین سازماندهی فضا است و این عالی‌ترین نمونه از جغرافیای قانون‌یاب است. جغرافیایی که با اتکاء به روشی قیاسی بر آن است تا قوانین حاکم بر فضا را به صورتی شایسته دریابد. نظریه مکان مرکزی، استفاده از زمین تونن، فضای همگون، رفتارهای مربوط به کمترین حد تلاش، تحقق حداقل هزینه و دستیابی به

سود بیشتر، مدل‌های گرانشی، مکان‌یابی صنعتی... از این جمله‌اند.

از اواخر دهه ۱۹۶۰ با ورود مفهوم و کارکرد عدالت‌اجتماعی جغرافیایی، تفکرات جغرافیایی به مسیرهای تازه‌ای کشانده شد و هاروی جغرافیدان مکتب رادیکال با طرح و به کارگیری عدالت اجتماعی در تحلیل‌های جغرافیایی و وابستگی میان نابرابری‌های اجتماعی و ساختارهای فضای جغرافیایی انقلابی در تفکرات جغرافیایی برپا نمود.

از دهه ۱۹۸۰ به بعد دو مکتب بیش از همه جغرافیای شهری را تحت تاثیر قرار داده است: رفتارگرایی و ساختارگرایی. جریان رفتارگرا در تفسیر سازماندهی فضا و درک قاعده‌مندی‌های آن سعی نمود تا با انتقاد از جریان پوزیتیویستی، رفتار افراد مسیرها و انتخاب‌های آنها و تصورات ذهنی فرد را از فضا به حساب بیاورد. اما از نظر جغرافیای رادیکال در تحقیقات جغرافیای رفتاری برخورد با مقیاس‌های کلان فراموش می‌شود در حالیکه بیشتر پدیده‌های اجتماعی تنها بخشی از یک «روساخت» می‌باشد که بانیازهای مادی و شیوه تولید مربوط می‌شود و بنابراین مکتب رفتارگرا توجهی به ماهیت ساختی که رفتار در چهارچوب آن نمود پیدا می‌کند ندارد و از بررسی کامل‌یازمی‌ماند. جریان ساختارگرا بیشتر در جهت شناخت عمیق نابرابری‌های اقتصادی - اجتماعی‌ای در شهرها تاکید دارد که در نتیجه تخصیص منابع محدود در شهرها بوجود می‌آید. بدین ترتیب به زعم عده‌ای این مکتب در جهت تحقق عدالت اجتماعی در شهرها پیش می‌رود.

توجه به وابستگی شدید به جغرافیای پوزیتیویستی در امریکا منجر به مقابله جغرافیدانان رادیکال گردید. «جریان

رادیکال که عمدتاً با بینش مارکسیستی در ارتباط بوده است با هر دو سیره فکری پوزیتیویسم و رفتارگرایی در تعارض بوده و این جریان فضا را زاده شیوه‌های تولید می‌داند و در ارتباط با سلطه‌های طبیعی و در چهارچوب مناسبات اجتماعی‌ای که ساخت طبقاتی جامعه آن را تعیین می‌کند. مناسبات میان مرکز و پیرامون چه در مقیاس جهانی و چه در فضای شهری بر اساس روابط قهر و سلطه‌جویی که یک طبقه نسبت به طبقه دیگر اعمال می‌کند و توسعه نابرابر به عنوان خصوصیت بارز فضا تعیین می‌شود»^۲.

جغرافیدانان رادیکال معتقد بودند که مطالعه مسائل محیطی و فضایی تنها از طریق درک تاثیرات سرمایه‌داری در جامعه امکان‌پذیر است. در اهداف جغرافیای رادیکال آمده است که هدف اتحادیه ماتلاش برای بازساخت رادیکالی جوامع ما در هماهنگی با اصول عدالت اجتماعی است.

با انتشار مجلاتی چون «آنتی پود» در آمریکا و سپس در انگلستان با مجله «فضا. زمان» در فرانسه که گروهی از جغرافیدانان و مورخان جوان پیرو آنتونر آن را در ۱۹۷۵ بنیان نهاده بودند و غلبه جریان فکری آنتونرسی یعنی «استروتورالیسم- مارکسیسم» همه‌نشانگر نبرد علیه جغرافیای موجود و فاصله گرفتن از جغرافیدانانی بود که متهم بودند مظهر نوعی «تجربه‌گرایی کهنه» شلنند.

دیوید هاروی اولین اثر علمی خود تحت عنوان تبیین در جغرافیا را در سال ۱۹۶۹ به چاپ رسانید که حاصل تحقیق و تدریس پنج ساله او در دانشگاه بریستول بود. تلاش هاروی در این کتاب سمت و سوی نگرش پوزیتیویستی دارد اما پس از ورود هاروی به آمریکا و استادی و مدیریت گروه جغرافیا در

هاروی، جغرافیدان مکتب رادیکال با طرح و به کارگیری عدالت اجتماعی در تحلیل‌های جغرافیایی و وابستگی میان نابرابری‌های اجتماعی و ساختارهای فضای جغرافیایی، انقلابی در تفکرات جغرافیایی برپا نمود

دیوید هاروی در سال ۱۹۸۴ گفت:
«تاکنون ما جغرافیدانان با سیاست‌های دولت‌ها همکاری کرده
و یا خود را به آنها فروخته‌ایم از این پس لازم است
بر جغرافیای مردمی تاکید کنیم»

آثار دیوید هاروی به چنان صلابت
و دقت فلسفی آراسته است که هم موافقان
و هم مخالفان نظریات او ناگزیرند
به آثار او مراجعه کنند

هاروی در همه سال‌های عمر خود روی چهار قلمرو
(ژئوپلیتیک نابرابری‌های اجتماعی، اقتصاد سیاسی شهرگرایی
جوامع سرمایه‌داری توسعه یافته،
تحلیل فرآیندهای جغرافیایی و شالوده‌یابی نظریه‌ها
در جغرافیای انسانی) کار نموده است

دانشگاه جان هاپکینز آمریکا در سال ۱۹۷۳ با ارائه ارزشمند مجموعه مقالات خود تحت عنوان «عدالت اجتماعی و شهر» باب تازه‌ای در مطالعات جغرافیایی گشوده شد.^۳ و همانطور که مترجمان در یادداشت ابتدای کتاب شرح داده‌اند این کتاب محصول مرحله گذار در تفکر هاروی است و هاروی کوشیده است در این کتاب تفکر اقلیدسی در مورد فضا را درهم شکند- تفکری که در دهه ۱۹۵۰ عمده نظریه‌های مربوط به فضا را تشکیل می‌داد و رایج‌ترین آنها درباره ساخت شهر سلسله مراتب‌هندسی و هم‌شکل از طریق ساز و کار بازار و نادیده گرفتن سایر سازمان‌های سیاسی، فرهنگی و... بوده‌است و عموماً به شکست منجر شده و یا بر اغتشاش شهری افزوده است. و به جای سازمان بازار عدالت اجتماعی را بنشانند و زمینه را برای یافتن نظمی دیگر برای فضا فراهم نماید.

به نوشته ژاک شپلینگ سالهای ده ۱۹۷۰ زمان توسعه جغرافیای کمیته بود. توسعه این جغرافیا مقارن با جغرافیای قیاسی یعنی با گرایش توام بود که به آرایه مدل‌ها می‌اندیشید و حتی در عرصه عمل این اندیشه قوت گرفت که استفاده از انفورماتیک قادر است پژوهنده را از طرح مسائل و مفاهیم نظری معاف بنماید و برخی از جغرافیدانان این گفته گاستون پاشلار را از یادبردند که برای اندازه‌گیری باید اندیشید نه آن که برای اندیشیدن به اندازه‌گیری پرداخت!... باری پژوهش‌های جغرافیای کمیته اغلب به ناکامی انجامید و موجی از شبهه و انتقاد را برانگیخت زیرا واقعیت‌های جغرافیایی پیچیده‌تر از آن بودند که تنها با صورت‌های ریاضی خودادراک شوند و متغیرها در این عرصه پرشمارتر از آن بودند که به آسانی بتوان به جداسازی و ساده کردن آنها مبادرت ورزید.^۴

هاروی در فصل چهارم کتاب عدالت اجتماعی و شهر تحت عنوان «نظریه‌های انقلابی و ضدانقلابی در جغرافیا» می‌نویسد که دوران انقلاب کمی در جغرافیای دیگر به سر آمده است و جای خود را به دوران نظریه‌های بازده نزولی داده است. آکولوژی فاکتوریل و کوشش‌هایی که برای تعیین تاثیر فاصله در متروک شدن محلات و کوشش‌هایی که برای تعیین شعاع عمل خدمات و سایر مقولات مشابه به عمل می‌آید روز به روز شناخت کمتری را از محیط عرضه می‌دارند و نتیجه‌گیری می‌کنند که «الگوی نظری» علم جغرافیا دیگر منطبق بر واقعیت نیست و لذا آماده زیر و رو شدن است. سودمندترین راهبردی به زعم وی کشف فصل مشترکی است که اثبات‌گرایی، ایده‌آلیسم و پدیده‌شناسی در آن بایکدیگر تلاقی کند تا شناخت کافی از واقعیت اجتماعی اطرافمان در اختیار ما بگذارد. این فصل مشترک در اندیشه مارکسیستی مورد تعمق قرار گرفته است. هاروی می‌نویسد با آن که تفکر مارکسیستی و اثبات‌گرایی هر دو دارای بنیادی مادی هستند و هر دو از روش‌هایی تحلیلی استفاده می‌کنند اما اثبات‌گرایی تنها به ادراک اکتفا می‌کند و حال آن که مارکسیسم به دگرگونی نیز نظر دارد.

دیوید هاروی در سال ۱۹۷۳ به سبب ایجاد یک ساختار علمی در جغرافیای نظریه‌ای از طرف انجمن جغرافیایی سلطنتی انگلستان موفق به دریافت جایزه میوزی شد. او در سال ۱۹۸۴ در کنفرانس سالانه انجمن جغرافیدانان انگلیس گفت: «تاکنون ما جغرافیدانان با سیاست‌های دولت‌ها همکاری کرده و یا خود را به آنها فروخته‌ایم. از این پس لازم است بر جغرافیای مردمی تاکید کنیم».

در سال ۱۹۸۰ انجمن جغرافیدانان آمریکا به جهت بنیانگذاری اساس فلسفی در تحلیل‌های جغرافیای انسانی و تبیین پدیده‌های جغرافیای شهری بر مبنای «اقتصاد سیاسی»

جایزه افتخار به هاروی اعطا نمود.

نظریات مربوط به «اقتصاد سیاسی فضا» که در دوده اخیر به سرعت میان جامعه‌شناسان، جغرافیادانان، شهرسازان و اقتصاددانان مطرح و وجه غالب به خود گرفته است مجموعه‌ای متجانس و یکدست به حساب نمی‌آید و گرایش‌های متعددی در داخل این دیدگاه قابل تشخیص است. هر چند همه گرایش‌های دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا به پذیرش انتقادی مفهوم مادی تاریخ به عنوان نقطه شروع فرآیندی که به خلق نظریه شهر و شهرنشینی منجر می‌شود باور دارند و روش‌شناسی آنان دیالکتیکی می‌باشد اما این امر به معنای پذیرش کامل دستگاه نظری مارکس و انگلس نمی‌باشد و برخی از گرایش‌های دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا به نقد مفصل نظریه مارکس، تصحیح و یا به روز نمودن آن اقدام نموده‌اند. به عبارت دیگر مکتب اقتصاد سیاسی فضا منعقلانه پذیرای نظرات مارکس و انگلس نبوده است اما به هر تقدیر با پذیرش برخی از فرضیه‌های مفهوم مادی تاریخ و روش دیالکتیکی آغاز شده است.

چنانکه هاروی و کاستل هر دو از شیوه مرسوم مارکسیست‌ها که بر تولید و شیوه‌های تولیدی تأکید رومی‌دارند فاصله گرفته و به بازار روی آورده و تحقق ارزش افزوده و مصرف را کلیدی تلقی کرده‌اند و هاروی تحت تأثیر آرای پل یاران و سوئیزی در باب سرمایه‌داری انحصاری بحران کنونی سرمایه‌داری معاصر را به عکس مارکس در گرایش درازمدت سقوط نرخ سود به علت افزایش ترکیب ارگانیک سرمایه نمی‌بیند بلکه مشکل اساسی سرمایه‌داری را زاده کمبود تقاضا و ناتوانی فروش کالا تلقی کرده است....

گرایش‌های عمده در مکتب اقتصاد سیاسی فضا را می‌توان نظریه شهری ساخت‌گرای، نظریه پراکسیس شهری (عمل انقلابی فردستان شهری)، نظریه وابستگی و شهرنشینی که عمدتاً توسط متفکران آمریکای لاتین تدوین گردیده و بالاخره نظریه نظام جهانی برشمرد. نظریه شهری ساخت‌گرایی به آثار دیوید هاروی تحت عنوان عدالت اجتماعی و شهر ۱۹۷۳ و محدودیت‌های سرمایه ۱۹۸۲ بازمی‌گردد. ماتوئل کاستل نیز در اولین آثار خود به این گرایش تعلق داشته که در آثار بعدی تا حدودی از آن فاصله گرفته است.^۵

با رشد چشمگیر دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا، انجمن‌ها و سازمان‌های علمی و موسسات پژوهشی فراوانی در کشورهای مختلف پایه‌گذاری شد و به گسترش این دیدگاه کمک نمود. در ایران در سال ۱۳۵۴ با همت گروه تحقیق و مطالعات شهری و منطقه‌ای آثاری در این زمینه به فارسی برگردانده شد. وابستگی و شهرنشینی (ترجمه فرخ حسامیان) و اقتصاد سیاسی شهرنشینی اثر پل سینیجر (ترجمه مهدی کاظمی بیدهندی و فرخ حسامیان) از آن جمله‌اند. فصل ششم کتاب شهر و عدالت اجتماعی و بررسی مفهوم مزاد نیز بوسیله بهروز منادی زاده در همین مجموعه ترجمه و منتشر گردید.^۶ به گفته مترجمان هر چند در این کتاب نباید به دنبال راه‌حل مشخصی برای شهرسازی بود و در این کتاب مقایسه‌ای بین شهرنشینی جوامع توسعه نیافته و توسعه یافته صورت نمی‌گیرد و ویژگی‌های شهرنشینی جوامع توسعه نیافته مطرح نمی‌شود اما به کمک آن می‌توان به شناخت و تدوین راه‌حل‌ها و برنامه‌های شهری اقدام کرد چنانکه در کتاب شهرنشینی در ایران (۱۳۶۴ انتشارات آگاه) مترجمان از مفهوم مزاد اقتصادی هاروی (شهرنشینی مرحله گذار) و یا تبدیل ارزش مصرفی زمین و ساختمان به ارزش مبادله‌ای هاروی (پویش شهرنشینی در کاشان) استفاده نموده‌اند از زمان انتشار این کتاب بسیاری از دانش پژوهان جغرافیا و یا طراحان و برنامه‌ریزان شهری چه

دیوید هاروی در اثر ارزشمند خود وابستگی بین فرم‌های فضایی و فرآیندهای اجتماعی را به عنوان یک ضرورت جغرافیایی مطرح کرد و در همه آثار خود در تحلیل فرم‌های فضایی فرآیندهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی را دخالت داد

هاروی... می‌نویسد که دوران انقلاب کمی در جغرافیا دیگر به سر آمده است و جای خود را به دوران نظریه‌های بازده نزولی داده است

در تحقیقات و چه در کلاس‌های درس از تحلیل‌ها و بررسی‌های تئوریک این نوشته‌ها در امر مطالعه تحولات شهرنشینی ایران در دوره معاصر سود بسیار جست‌ه‌اند.

کتاب عدالت اجتماعی و شهر از دو بخش عمده تشکیل شده است. بخش اول کتاب بیشتر به طرح مسائل، آن هم به شیوه‌های متناوب می‌پردازد در حالی که در بخش دوم که به زعم هاروی حاصل تکاملی در اندیشه نویسنده است به مسائل نظری طرح‌شده بخش اول پاسخ داده شده است.

خود هاروی در مقدمه کتاب به چهار مضمونی که به‌هم‌مغله ذهنی اصلی وی یعنی رابطه فرآیند اجتماعی و شکل فضایی مربوط هستند یعنی ۱- ماهیت نظریه ۲- ماهیت فضا ۳- ماهیت عدالت اجتماعی ۴- ماهیت شهرنشینی اشاره می‌کند و می‌گوید آنها در محتوا به هم آمیخته‌اند و مستقل از یکدیگر تکامل نمی‌یابند. وی در زمینه نظریه معتقد است صحت و سقم آن فقط در پراکتیک تعیین می‌شود. در زمینه ماهیت عدالت اجتماعی از این برداشت که موضوع عدالت و اخلاق‌آبدی است به مشروط بودن عدالت اجتماعی به فرآیندهای اجتماعی عمل‌کننده در جامعه دست‌می‌یابد و باز پاسخ دادن به این سؤال فلسفی به مطالعه پراکتیک انسان منوط می‌شود.

در زمینه ماهیت فضا را دی‌کالیست‌ها عمدتاً بیشتر مفهومی را گسترش داده‌اند که در آن فضا به منزله یک پدیده ثانوی از واکنش عمدی انسان یا ساختار اجتماعی موجودیت می‌یابد. فضا یک محصول مادی محسوب می‌شود که انسان‌ها با ورود به یک روابط اجتماعی به آن فرم، کارکرد و اعتبار اجتماعی می‌بخشند. رابطه تولیدی اساس سازمان فضایی است. فضا دارای ماهیتی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است. هاروی در مورد ماهیت فضا نیز پراکتیک اجتماعی را در حل معماهای فلسفی مربوط به ماهیت فضا دخالت می‌دهد و می‌گوید فضا به خودی خود نه مطلق است نه نسبی و نه ارتباطی. بلکه بسته به شرایط می‌تواند یکی از آنها و یا در آن واحد تمام آنها باشد و باز پاسخ در پراکتیک انسان نهفته است و

به جای «سؤال فضا چیست؟» باید پرسید «چرا و چگونه پراکتیک‌های متفاوت انسانی باعث پیدایش و کاربرد مفاهیم متمایز فضا می‌شود؟»

ترجمه کتاب در هفت فصل تنظیم شده است. فصل‌های اول تا چهارم فرآیندهای اجتماعی و شکل فضایی، مسائل مفهومی برنامه‌ریزی شهری، فرآیندهای اجتماعی و شکل فضایی توزیع مجدد درآمد واقعی در سیستم شهری، عدالت اجتماعی و سیستم‌های فضایی، نظریه‌های انقلابی و ضدانقلابی در جغرافیا عنوان گرفته است.

در فصل چهارم هاروی از سه نوع نظریه نام می‌برد. نظریه‌های مدافع یا توجیه‌کننده وضع موجود که تنها قادر به ارائه پیشنهادها و سیاست‌های تضمین‌کننده وضع موجود می‌باشند. نظریه‌های ضدانقلابی که ممکن است به ظاهر ریشه در واقعیت داشته باشد و از نظر منطقی هماهنگ باشد اما برای «تصمیم نگرفتن» وسیله خوبی است و توجه را از مسائل اصلی منحرف و به مسائل سطحی سوق می‌دهد و بالاخره نظریه‌های انقلابی که دارای سازمان یا کلیت بوده و قادر به بربرگرفتن تناقضات و تضادها است و راه‌حل‌های واقعی برای آینده عرضه می‌کند و بیشتر به خلق حقیقت چشم دارد تا یافتن آن.

در فصل پنجم تحت عنوان ارزش مصرفی، ارزش مبادلاتی و نظریه نحوه استفاده از اراضی شهری مفهوم «رانت» که در نظریه‌های استفاده از اراضی شهری اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد و سه نوع اصلی رانت در شیوه تولید سرمایه‌داری (رانت انحصاری، رانت افتراقی یا دیفرانسیل و رانت مطلق) که از زمان پیدایی در اقتصاد سرمایه‌داری تعیین‌کننده نحوه استفاده از اراضی می‌شود مورد بررسی قرار گرفته است.

به نوشته پیران در نظریه شهری ساخت‌گرای، هاروی با تأکید بر مفهوم اجاره (Rent) و کاستل با تأکید بر مصرف جمعی به تحلیل ساختی متفاوتی رسیده‌اند. دیدگاه کاستل بیشتر نظری است که نشان‌دهنده تأثیر آلتوسر و پولاتزاس است به عکس ساخت‌گرایی هاروی که بر پایه مفهوم اجاره و اشکال سه‌گانه آن شکل گرفته است و سرمایه مالی را در شکل‌گیری ساخت‌ها و فروپاشی آنها و شکل‌گیری مجددشان تعیین‌کننده می‌داند بیشتر عینی و موردی است. هاروی کوشیده است تا برداشت خود از مفهوم اجاره بها را به بحث از تمایزات سکونت‌گاه‌ها و نقش نهادهای مالی در این تمایزات پیوند دهد ولی نتوانسته اینها مستقر در مفهوم اجاره را مرتفع سازد و آثار او همچنین با ضعف تئوریک همراه است.^۷

در فصل ششم کتاب تحت عنوان شهرنشینی و شهر، تفسیر، شیوه تولید و شیوه انتگراسیون اقتصادی (تهاتر، بازتوزیع و مبادله بازار) به عنوان ابزار نظری که بوسیله آن می‌توان شکل‌بندی‌های اقتصادی و اجتماعی را خصلت‌یابی و گذار از یک شیوه تولید به شیوه دیگر را تعقیب نمود بررسی شده است. همچنین مفهوم مزاد و تمرکز آن که لازمه شهرنشینی از قدیم تا به امروز است و چگونگی پیدایش و تصاحب آن در ارتباط میان شهرنشینی و شیوه‌های گوناگون انتگراسیون اقتصادی مورد بحث قرار گرفته است. در فصل هفتم هاروی تحت عنوان استنتاج و تعمق به جمع‌بندی (سنترز) سیر تکاملی آنچه در فصل‌های گذشته آورده شده است می‌پردازد و به یک ارزیابی مجدد دست می‌زند. فهرست ۲۴۸ منبع ارزشمند که در بخش کتابنامه پایان کتاب به چاپ رسیده است علاوه بر راهنمایی پژوهشگران، بیانگر میزان تسلط وی بر ایده‌ها و جریان‌های فکری و وسعت دید و ژرفانگری این جغرافیادان در حوزه مورد مطالعه خویش بوده است.

کتاب سبز

● بدرالزمان شهیازی*

بودجه مالی، کسر بودجه، بدهی‌های خارجی، تورم و اشتغال) سرمایه‌گذاری‌های خارجی، حمل و نقل (راه‌آهن، جاده‌ها، فرودگاه‌ها، وسایل نقلیه زمینی، دریایی و هوایی)، ارتباطات (تلفن، تلکس، ماهواره، اینترنت، امکانات مخابراتی)، و بازرگانی خارجی (میزان صادرات و واردات، اقلام عمده صادراتی و وارداتی، کشورهای عمده طرف تجارت، تراز پرداخت‌ها).

۸- حکومت سازمان‌های اداری و سیاسی، شامل تاریخچه حکومت، تشکیلات حکومتی، قوای سه‌گانه، تقسیمات کشوری و اداری، قانون اساسی، تحولات و ویژگی‌های آن، مقامات مملکتی و اطلاعات فردی واجتماعی آنان، احزاب قانونی و غیرقانونی، گروه‌های سیاسی، قوانین و مقررات انتخاباتی، سیستم دفاعی، ساختار ارتش، میزان تسلیحات، نیروی زمینی، دریایی و هوایی و سلاح‌های استراتژیک.

۹- روابط خارجی، شامل اصول سیاست خارجی، عوامل مؤثر بر سیاست خارجی، روابط با کشورهای جهان، عضویت در پیمان‌های منطقه‌ای و عضویت در مجامع و سازمان‌های بین‌المللی.

۱۰- روابط با جمهوری اسلامی ایران، شامل پیشینه تاریخی روابط دو کشور، روابط قبل و بعد از انقلاب اسلامی، همکاری‌های دو کشور در سطح بین‌المللی و منطقه‌ای، روابط اقتصادی دو کشور (مبادلات تجاری، همکاری‌های اقتصادی، موافقتنامه‌ها و قراردادهای اقتصادی، میزان سرمایه‌گذاری‌های دو کشور با هم)، روابط فرهنگی، میزان اتباع دو کشور در کشورهای یکدیگر. شایان ذکر است که در تقسیم‌بندی مطالب کتاب‌های سبز تغییراتی رخ داده است، بخشهایی در یکدیگر ادغام شده و جایگاهی‌هایی در تقدم و تاخر مطالب صورت گرفته است که در آخرین شماره‌های آن مشاهده می‌گردد. بدین ترتیب که فصل اول شامل جغرافیای طبیعی، جغرافیای انسانی و جغرافیای سیاسی، فصل دوم شامل تاریخ کشور، فصل سوم شامل مطالب فرهنگی اعم از اوضاع فرهنگی، ادیان و مذاهب، اوضاع اجتماعی، وضعیت آموزشی و رسانه‌های گروهی، فصل چهارم شامل اوضاع اقتصادی، فصل پنجم شامل ساختار سیاسی، فصل ششم سیاست خارجی و فصل هفتم روابط با جمهوری اسلامی ایران است.

این مجموعه از انتشارات مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی می‌باشد که تاکنون ۱۰۳ عنوان آن به ترتیب زیر انتشار یافته است:

- ۱- اروگوئه، گردآوری و تنظیم: کامروز پارسای، تهران چاپ اول ۱۳۷۲، چاپ دوم ۱۳۷۵، ۱۸۶ ص، نقشه / بهاء ۳۵۰۰ ریال.
- ۲- ویتنام، گردآوری و تنظیم: محمود مسائلی، تهران چاپ

«مجموعه مباحث کشورها و سازمان‌های بین‌المللی» که به «کتاب‌های سبز» شهرت یافته‌اند از مجموعه انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه می‌باشد. از آنجا که سیاست خارجی با زندگی همه ما به نوعی ارتباط مستقیم دارد شناخت دانسته‌های عمومی در زمینه کشورها و سیاست خارجی آنها گامی مهم برای پیشبرد سیاست در جهان متغیر امروز خواهد بود. در مجموعه کتاب‌های سبز سعی شده‌است تا هر یک از کشورها یا سازمان‌های بین‌المللی از جهات مختلف بررسی گردند.

عناوین مندرج در این کتابها به شرح ذیل می‌باشد:

- ۱- جغرافیای طبیعی و اوضاع اقلیمی، شامل موقعیت جغرافیایی، عوارض طبیعی، آب و هوا، دریاها، دریاچه‌ها یا رودها، شهرها، بنادر و پایتخت.
- ۲- جغرافیای انسانی، شامل میزان جمعیت و ترتیب پراکنندگی آن، نرخ رشد جمعیت، اقوام و نژادها و روابط آنها، مهاجرت، علل و میزان آن و زبان و خط و تحولات آنها در طول تاریخ.
- ۳- جغرافیای سیاسی، شامل اهمیت استراتژیک کشور در منطقه و جهان، نقاط قوت و ضعف استراتژیک و امکانات بالقوه استراتژیک.

۴- ادیان و مذاهب، شامل ادیان و مذاهب عمده و میزان پیروان هر کدام، تشکیلات مذهبی، حوزه‌ها و مراکز مذهبی و رهبران دینی، تاریخچه رشد هر یک از ادیان، نفوذ ادیان در اوضاع سیاسی و فرهنگی جامعه، روابط ادیان و مذاهب مختلف با یکدیگر و میزان درگیری‌های مذهبی.

۵- اوضاع اجتماعی، فرهنگی و آموزشی، شامل خصوصیات ویژه اجتماعی، نهادها و طبقات اجتماعی، نقش و استحکام خانواده، روابط خویشاوندی و روابط عاطفی، نسل جوان و گرایش‌های فرهنگی و اجتماعی، زنان و وضعیت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آنان، نظام و سیستم آموزشی، سطح علمی جامعه، مؤسسات فرهنگی و علمی خارجی و فعالیت آنان.

۶- رسانه‌های گروهی و وسایل ارتباط جمعی، شامل مطبوعات، رادیو و تلویزیون، امکانات ماهواره‌ای، خبرگزاری‌های داخلی و خارجی، مؤسسات انتشاراتی، میزان کنترل دولت بر رسانه‌های گروهی و نقش و نفوذ وسایل ارتباط جمعی داخلی و خارجی در جامعه.

۷- اوضاع اقتصادی، شامل نظام اقتصادی و ویژگی‌های آن، سیاست اقتصادی دولت و برنامه‌ریزی‌های اقتصادی، بخش‌های مختلف اقتصاد (معادن، صنایع، انرژی، کشاورزی، ماهیگیری...)، اوضاع مالی و شاخص‌های اقتصادی (واحد پول و اجزاء برابری آن، میزان تولید، درآمد سرانه، نرخ رشد

آثار دیوید هاروی به چنان صلابت و دقت فلسفی آراسته است که هم موافقان و هم مخالفان نظریات اوناگزیرند به آثار او مراجعه کنند. هاروی بنیانگذار عصر جدیدی در تحقیقات جغرافیایی است و در همه سالهای عمر خود روی چهار قلمرو (ژئوپلیتیک نابرابری‌های اجتماعی، اقتصاد سیاسی شهرگرایی، جوامع سرمایه‌داری توسعه‌یافته، تحلیل فرآیندهای جغرافیایی و شالوده‌یابی نظریه‌ها در جغرافیای انسانی) کار نموده است.

تاکنون جغرافیدانان در تحلیل ارتباط روشن بین‌فرآیند و فرم (صورت خارجی) تقریباً فعالیت چندانی نداشته‌اند. در این میان تنها دیوید هاروی جغرافیدان برجسته مکتب جغرافیای رادیکال در همه آثار خود در ارتباط بین فرآیند و فرم بسیار فعال بوده است.

بی‌شک نظریه شهری ساخت‌گرایی و اقتصاد سیاسی فضا نیز با مخالفت‌ها و انتقادهایی روبرو بوده‌است که متفکران این مکتب را به تجدیدنظر در مطالعات رهنمون شده است. تجدیدنظرها و اصلاح‌ضعف‌های تئوریک و جستجو برای پاسخ‌گویی به تنگناهای موجود در نظریه به نحوی که بتواند به‌سازماندهی پژوهش‌های عینی‌تر بیانجامد باید ادامه‌یابد. جغرافیای نو در برخورد با مسئله نظم و عدالت به‌منظور تضمین برابری بیشتر و به منظور گام نهادن از مرحله توضیح و پیش‌بینی به مرحله استقرار هنجارها و معیارهای علمی، دلمشغولی‌هایی است.

امروز جغرافیدانان ایرانی با تکیه بر جغرافیای نظریه‌ای (تئوریک) به عنوان کانون هر نوع مطالعه جغرافیایی، راهی از تاثیرپذیری طولانی از اقتصادنئوکلاسیک و به‌کارگیری مفاهیم کلیدی چون عدالت اجتماعی اقتصاد سیاسی، امر بازساخت، ایدئولوژی نظام حاکم و... به منظور پویا نمودن تحقیقات جغرافیایی ویژه در کشورهای در حال توسعه نظیر کشورما فراخوانده می‌شوند. مترجمان کتاب نیز در یادداشت‌های خود به تصمیمات موضعی و جزئی‌نگر در امر سازمان‌دهی شهر و منطقه خرده گرفته و نیازمندی‌های بیشتر به روش‌شناسی (متدولوژی) را در برخورد با شهر و شهرسازی اعلام نموده‌اند.

نیازها و دلمشغولی‌هایی که به آن اشاره شد تعمق، بررسی و بازنگری بیشتر دیدگاه‌های نظری را طلب می‌کند و در این زمینه هیچ پژوهنده‌ای نمی‌تواند خود را از مطالعه کتاب عدالت اجتماعی و شهر این اثر ارزشمند دیوید هاروی بی‌نیاز بدارد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- ژاک شلینگه جغرافیا چیست؟ تاملی در مسائل بنیادی جغرافیای معاصر، اقتباس دکتر سیروس سهامی، انتشارات محقق، ۱۳۷۷.
- ۲- همان، ص ۸۸.
- ۳- شکویی، دکتر حسین، اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا جلد اول، انتشارات گیتاشناسی، ۱۳۷۷.
- ۴- ژاک شلینگه صص ۹۹-۹۵.
- ۵- پیران - دکتر پرویز، دیدگاه‌های نظری در جامعه‌شناسی شهر و شهرنشینی، مکتب اقتصاد سیاسی فضا، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی شماره ۵۱ و ۵۲، ۱۳۷۰.
- ۶- مفهوم شهر (۱)، گروه تحقیق و مطالعات شهری و منطقه‌ای، نشر ایران، ۱۳۵۸، ص ۱۵۵.
- ۷- پیران، ص ۷۹.
- ۸- شکویی، ص ۱۴۵.
- ۹- شکویی، پیشگفتار.